

УДК: 574 (575.23)

Акматалиев Ж.Т., Абдыраманова Н.Т., Арбаев К.А.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

ЫСЫК-КӨЛДҮН ТАБИГЫЙ АБАЛЫН САКТООНУН МААНИСИ

Макалада Ысык-Көл өрөөнүнүн табигый географиялык шарттарынын адамдар тарабынан бузулушу, геоэкологиялык көйгөйлөрдүн пайда болушу жана абалды сактоодо комплекстүү иштерди жүргүзүү маселелери чагылдырылган.

Негизги сөздөр: географиялык шарттар, Ысык-Көл, экосистема, геоэкологиялык көйгөй

В статье указано отрицательное антропогенное воздействие в окраинах озера Иссык-Куль, и комплексное решение геоэкологических проблем.

Ключевые слова: географические условия, Иссык-Куль, экосистема, геоэкологическая проблема.

The hegatore antropogenic impact in the Issyk – Kul valley and kompleks dicsion of geoeological problems are described.

Key words: geographical conditions, Issyk-Kul, ecosystem, geoeological problem.

Кыргыз Республикасынын аймагынын көпчүлүгү Тянь-Шань катталышуу зонасындагы геосинклиналдуу аймак болгондуктан, Ысык-Көл өрөөнү да сейсмикалык активдүү зонада жайгашкан. Окумуштуулар Ысык-Көлдүн пайда болушу тектоникалык процеске байланыштуу экенин аныкташкан (1). Болжол менен 25 млн жыл мурун көлдүн ордундагы аймак акырындык менен ылдый чөгүп, жараңкаларга бөлүнгөн. Ал ойдунга суу толуп, көл пайда болгон. Ошол эле учурда жакын аймактар 3000-3500 метрге көтөрүлүп, түндүк тарабында Күнгөй Ала-Тоо, түштүгүндө Тескей Ала-Тоо пайда болгон. Ысык-Көл чыгыш тарабында Чаар-Жон (2722м) жана Ала-Бел дөңсөөлөрүнө кабылып, батыш тарабында Кара-Коо жана Кызыл-Омпол тоолору менен тозулуп, көптөгөн агын суулардын эсебинен кеңири аймакты ээлеген. Чүй дарыясынын башаты болгон Чу суусу Ысык-Көлгө 4 км гана жетпей, батыш тарапка бурулуп агат.

Лимнологиялык маалыматтар боюнча, Ысык-Көлдүн узундугу 180 км, туурасы 60 км. Тектоникалык процесстин натыйжасында пайда болгон ойдунда жайгашып, түндүгүнөн Күнгөй Ала-Тоосу, түштүгүнөн Тескей Ала-Тоосу менен курчалып жатат (5).

Ысык-Көлдүн суусунун алабы Кыргыз Республикасындагы өзгөчө жаратылыш зонасы болуу менен, Ысык-Көл областынын 22080 чарчы км аймагында жайгашып, областтын дээрлик жарым аянтын ээлейт. Ысык-Көл областынын аймагы тоолуу болгондуктан, 3297 мөңгү бар. Алар 4304 чарчы км аянтты ээлеп жатат. Мөңгүлөр көлгө келип куя турган агын суулардын башатын түзүү менен, таза суунун үнөмүн сактоодо негизги табигый мааниси бар. Ысык-Көлдүн орточо тереңдиги 280 м, терең жери 668 м. Беттик аянты 6236 чарчы км. Көлдүн 38%ынын тереңдиги 100 метр болгондуктан, тирүү организмдердин көптөгөн түрлөрү ыңгайлуу шартта жашашат. Суусунун жалпы көлөмү 1738 км. куб. Жээгинин узундугу 688 км. Суусунун деңгээли жылдык сезонго жараша өзгөрүп турат. Жазгы жана жайкы мезгилдерде мөңгүлөрдүн жана карлардын, о.э. жаан-чачындардын эсебинен көлдүн деңгээли 21-22см ге көтөрүлөт. Ал эми кеч күздө жана кышында көлүн деңгээли ылдыйлайт. Көлдөн суу агып чыкпагандыктан, суусу туздуу. Бирок минералдашуусу төмөн. Деңиз сууларына караганда аз, башкача айтканда, 5,968 г/л. литр. Кышында көлдүн үстүнкү

катмарында суунун температурасы +3,+4 градус С. Ошол себептен көл тоңбойт. Минералдык составын хлориддер, сульфаттар, натрий жана магний түзөт. Суунун циркуляциясына байланыштуу көлдүн суусу кычкылтекке бай. Тунуктугу 30-35 метрге чейин. Улам тереңдеген сайын өңү өзгөрөт (1).

Ысык-Көлдүн алабынын системасы көл менен бирге 180 агын суулардан түзүлөт. Көлдөн суу агып чыкпагандыктан, жабык суу экосистемасы болуп эсептелинет. Адамдардын чарбалык иш-аракетинин натыйжасында көлгө куйган суулардын кээ бирлери көлгө жетпей сугатка пайдаланылат. Ошондуктан түндүк жана батыш тараптагы булуңдарда минералдашуунун жогорку деңгээли байкалат.

Тескей Ала-Тоосунун кокту-коллотторунан эле көлдү карай 118 суу агат. Бирок алардын 49у гана Ысык-Көлгө куят. Негизинен, көлдүн чыгыш тарабын көздөй жаан-чачын көбүрөөк түшкөндүктөн, ал тараптагы суулардын суусу мол.

Ал эми Ысык-Көл өрөөнүнүн климаттык шарты өлкөнүн бөлөк аймактарынан айырмаланып турат. Географиялык өзгөчөлүгү жана ысык суулардын көптүгү аталган аймактын климаттык системасына таасир тийгизет. Көлдүн жылуу суусунун таасири жана көлөмдүү буулануу массасы жергиликтүү климаттын жумшак ыңгайлуу шартын түзөт. Ысык-Көл өрөөнүн курчап турган бийик тоолор арктиканын муздак абасынан жана Борбордук Азиянын чөлдөрүнүн ысык абасынан сактап турат. Аталган шарт аймактын кышта ыктоо, жайда салкын өзгөчөлөнгөн климатын пайда кылган. Ошол себептүү көлдүн аймагына байыртадан адамдар тиричилик кылышып, ыңгайлуу шартын пайдалануу менен улам бир заманда жаңы шаар-кыштактарды куруп келишкен. Ысык-Көл өрөөнүнүн айланасынын бийик тоолор менен курчалып турушу кыргыз эли үчүн табигый коргонуу чек арасына айланган. Учурда көл жээгинде таш доорунан берки сырларды катып жаткан тарыхый жайлар бар. Ысык-Көл регионунун аймагында тарыхый – маданий эстеликтер көп кездешет. Андай тарыхый-маданий жайлардын аталган аймакта жайгашкан 1500ү белгилүү. Ысык-Көл жөнүндө биринчи эскерүүлөр биздин замандын 2-кылымына таандык кытай летописинен табылып, анын аймагында байыркы маданият болгондугу эскерилет. 1500 тарыхый-маданий эстеликтин көл кылаасындагы 320сы тарыхый эстелик катары мамлекет тарабынан корголгон (2).

Ыңгайлуу шарт жөнүндө айтсак, Ысык-Көлдүн жайкы максималдык температурасы **30-35 градус Цельсийден** өйдө көтөрүлбөйт. Жээк боюндагы суусунун температурасы **22-26 градус Цельсий**. Ал эми батыштан соккон «Улан» шамалы менен чыгыштан келүүчү «Санташ» шамалы көлдүн аба массаларынын алмашуусун камсыздоо менен, көлдүн суусунун кычкылдануусун арттырып, шамал жана желаргы коштогон толкундар суулардын аралашуу, тазалануу шартын түзөт.

Ысык-Көл өрөөнүндө төмөнкү топурак-өсүмдүк тилкелери бар: чөл (боз күрөң таштуу топурак), чөл-талаа (түстүү күрөң топурак), кургак талаа жана талаа (тоо коңур жана кара топурак), тоолуу-токой-шалбаа, талаа (токой күрөң жана кара топурак өңдүү топупактар) жана бийик тоолуу шалбаа топурактары. Областын батыш бөлүгүндө, негизинен, боз күрөң таштак чөл топурагы жана ачык топурак, ал эми чыгыш бөлүгүндө коңур жана кара топурактар мүнөздүү. Өрөөндүн рельефи тоолуу аймакка мүнөздүү болгондуктан, топурак каптоосу да ар түрдүү экендиги байкалат. Ысык-Көлдүн тескейиндеги Тоң районунун аймагында суунун таасиринен майда жер көчкүлөр жана селдер рельефтин формаларын өзгөртүп жаткандыгын байкоого болот (4).

Ысык-Көлдүн биочөйрөсү органикалык дүйнөгө бай. Анда балыктардын 22 түрү кездешет. Алардын көбү-аклиматташтыруу жолу менен көлгө көө берилип,

ыңгайланышып өскөн балыктар. Алардын ичинде сегизи эндемик балыктар. Акклиматташтырылып өстүрүлгөн жырткыч балыктардын көбөйүшүнөн жергиликтүү эндемик балыктар азайып жоголуу коркунучунда.

Ал эми аталган өрөөндүн жана көлдүн флоралык жана фауналык ресурсу жөнүндө кеп кылсак, аймакта сүт эмүүчүлөрдүн 34 түрү, канаттуулардын 232 түрү, өсүмдүктөрдүн 300 түрү кездешет. Алардын ичинен канаттуулардын 11 түрү жана курт-кумурскалардын 13 түрү Кызыл китепке катталган. Борбордук Тянь-Шандын тоолору жана Ысык-Көл өзгөчөлөнгөн экосистеманы түзүп, глобалдык маанидеги флора менен фаунанын эндемдик түрлөрүнүн жашоочу жайы катары маанилүү.

Областын аймагынын географиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, аймакты жаратылыш комплекси же биосфералык аймак катары кароого болот. Ысык-Көл өрөөнүндө абиотикалык жана биотикалык факторлордун табигый байланышынын адамдар тарабынан белгилүү өлчөмдө бузулушу Ысык-Көлдө жана аталган өрөөндө ондогон экологиялык көйгөйлөрдү пайда кылууда.

Ысык-Көлдүн табигый абалын сактоодо комплекстүү геоэкологиялык илимий иштерди жүргүзүүнүн зор мааниси бар.

Адабияттар:

1. Исаев А.И., Алиев Э., Токомбаев Ш. Тоо койнундагы көгүлтүр бермет. –Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
2. Катрин Улеманн, Виник Д.Ф., Ысманова К.Ы. Культурно-исторические памятники. (Проект «Поддержка биосферной территории Ысык-Көл»), 2003.
3. Кыргыз жергеси. Энциклопедия (жер-суу аттары). – Фрунзе, 1990.
4. Сатыкеев Ж., Иманалиев Ч. Кылым карыткан жер сыры. –Фрунзе: Кыргызстан, 1991.
5. Географиялык терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. –Фрунзе: Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1990.